

<https://doi.org/10.62837/2026.2.37>

XURAMAN SƏLİM QIZI ƏSGƏROVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dilər Universiteti
Orchid: 0000-0002-5876-1836

LEKSİK-SEMANTİK SAHƏ NƏZƏRİYYƏSİNİN TƏNQİDİ VƏ YAYILMASI

Açar sözlər: *leksik-semantik sahə, sahə nəzəriyyəsi, struktur semantika, semantik münasibətlər, polisemiya, omonimiya, dil sistemi*

Ключевые слова: *лексико-семантическое поле, теория поля, структурная семантика, семантические отношения, полисемия, омонимия, языковая система*

Keywords: *lexical-semantic field, field theory, structural semantics, semantic relations, polysemy, homonymy, language system*

XX əsr dilçiliyində leksik-semantik sahə nəzəriyyəsi dilin məna sisteminin strukturlaşdırılması istiqamətində atılmış ən mühüm addımlardan biri hesab olunur. Sahə nəzəriyyəsi sözün mənasının yalnız dil daxilində, digər leksemlərlə münasibətdə müəyyənləşdiyini irəli sürərək, struktur-semantik yanaşmanın formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir.

Sahə anlayışı yarandığı ilk dövrlərdən etibarən dilçilikdə geniş müzakirə və tənqid obyektinə çevrilmişdir. Y.Triirin davamçıları ilə yanaşı, bu nəzəriyyəni qismən və ya tamamilə qəbul etməyən alimlər də mövcud olmuş, sahənin prinsipləri – tamlıq, qarşılıqlı müəyyənlik, qalıqsız bölgü, sərhədlənmə və s. – müxtəlif aspektlərdən sorgulanmışdır. Sahə nəzəriyyəsinə reaksiya o qədər çoxşaxəlidir ki, burada Y.Triir şagirdlərinin öz müəllimlərinin ideyalarını inkişaf etdirənlərlə yanaşı bu nəzəriyyəni tam qəbul etməyənlərə qədər rast gəlmək mümkündür (2, s. 115). Məsələn, G.Kandler “Dilin dünya mənzərəsində “boşluq”. Psixologizm və sosiologizmin sintezi” (“Sprache - Schlüssel zur Welt. Festschrift für Leo Weisgerber”, Düsseldorf, 1959, S. 256-270) məqaləsində sahə anlayışının aşağıdakı əlamətlərini qeyd edir:

1. *Tamlıq prinsipi.* Bu prinsipə görə sözün mənacə mövcudluğu tək bir sözlə anlaşıla bilməz. Hər bir söz mənacə sahənin qohum sözlərlə bağlılığından asılıdır. Bu prinsip ikinci, üçüncü və dördüncü prinsiplərlə üzvü surətdə bağlıdır. Bununla dilin məna tərəfinin sistemliliyi, sistemlər sistemi olması mümkün deyildir. Bəzi tədqiqatlar o qədər uzağa gediblər ki, onlar bütöv leksikonun sistematik prinsiplər əsasında qurulduğunu istisna edirlər. Y.Triir bununla bağlı yazırdı: “İşarənin hər cür diaxronik keçirilməsi bütün qrupu o vaxta qədər narahatlıqda və hərəkətdə

saxlayacaq ki, işarələrin tarazlığı öz aralarında semantik kompleksin təmsilçiliyində bərpa edilsin” (5, s. 12).

2. *Nizamlanma prinsipi*. Bu prinsipə görə söz mənaları öz aralarında elə nizamlanır ki, burada bir neçə meyar mütəmadi olaraq həyata keçir. G. Kandler iddia edir ki, sahə anlayışı uyğun olmayaraq fonoloji sistemin yamsılanmasıdır (s. 261). Bu cür fikirlərə müasir semantikanın fonoloji və leksik səviyyələr arasında fərqləri və oxşarlıqları E. Koseriu və başqaları tərəfindən tədqiq edilməməsindən qabaq rast gəlmək olurdu (2, s.119). Biz xüsusi olaraq vurğulamaq istəyirik ki, dilin təhlilində fonoloji aspektin əsasında yeni metodu İ.A.Boduen de Kurtene inkişaf etdirirdi. Məhz Boduen məktəbi, ondan qaynaqlanan Şerba məktəbi, Moskva məktəbi və Praqa Dilçilik məktəbi müasir qrammatikanın və semantikanın tədqiqi üçün yeni model işləyib hazırlamışlar. Qərb dünyasında bu ideyaların yayılmasında N.Trubetskoyun, N. Kruşevskinin rolu əvəzsizdir. E.Koseriudan gətirdiyimiz bu sitat dediklərimizi bir daha sübut edir. O, “Pour une semantique diachronique structurale” (TLL, 2, 1, 1964) əsərinin 150-ci səhifəsində yazır: “ ... biz model (nümunə) fonologiyayı götürəcəyik və leksik strukturları fonoloji strukturlarla müqayisə edəcəyik. Buna baxmayaraq biz bütün leksikanın fonemlər sistemi kimi təşkil olunmasını sübut etməyi iddia etmirik, sadəcə biz belə hesab edirik ki, leksikada fonologiyanın strukturlarına uyğun strukturlar tapmaq olar və nəticədə uyğun təsvir yararlı ola bilər” (Sitatı fransızcadan mərhum A.Hənifəyev tərcümə etmişdir-X.Ə.). Burada söylənilən fikirlər həqiqətən sahə nəzəriyyəsi haqqında bir model təsəvvürüdür.

3. *Qarşılıqlı müəyyənlik prinsipi*. Bu prinsip ona əsaslanır ki, hər bir söz özünün semantik tərifini, Y.Triir demişkən, öz “dəyər yerini” sahənin başqa üzvlərinə münasibətilə tapır. Y.Triir yazırdı: “Bütöv struktur baxımından ayrılıqda götürülmüş hər bir söz özünün semantik, məfhumu mənasını əldə edir”(5, s. 2). Son illərin semantik araşdırmaları göstərdi ki, söz sahəsində mənə münasibətləri necə yerləşir. Lakin bu o demək deyildir ki, hər leksemin mənası istisnasız olaraq onun sahədəki qonşuları ilə münasibətdə açılır. Söz sahəsi ümumi mənə bildirir, bu da arxileksə vasitəsilə ifadə olunur, lakin məcburi deyil ki, hər söz sahəsi həqiqətən leksik mənada ifadə olunsun. Söz sahələri üzvləri vasitəsilə semantik mənə ayrı-ayrı leksemlərdə fərqli mənə bildirir. Yəni hər bir söz sahəsi üzvləri ümumi semantik əsasa malikdir, bir növ ümumi məxrəcə malikdir. Bu ümumi məxrəc hər bir üzv üçün bir və ya bir neçə əlavə mənə bildirir, onlar ümumi şərtlər daxilində mənə fərqlənirlər.

4. *Tamamlama prinsipi*. Bu prinsip dil sistemində mənaların ifadə olunduğunu bildirir, yəni mənalar qarşılıqlı şəkildə sərhədlənir. Fərdlər bildiyi səzləri dil sistemində verildiyi kimi işlədirlər. Uşaqda ana dilini öyrənərkən sistemlilik mövcuddur, ancaq böyüklərdə bu belə deyil. Uşaq böyüdükcə müəyyən fərqləri edə bilmir. Ancaq sistemin motivasiyası getdikcə artır və böyüklərdə tam sistemə

istiqlal gətirir. Son illərdə söz sahəsinin dil daşıyıcısının şüurunda yer alması geniş müzakirə obyektinə çevrilmişdir (1, s. 123). Bəzən belə bir fikrə rast gəlmək olur ki, sözün işlənməsi bütün sahə haqqında biliklərə malik olduqda mümkün olur. Bundan fərqli olaraq bəzi dilçilər güman edirlər ki, söz sahəsi dil daşıyıcısına qəti məlum deyil. H. G. Şvars yazır ki, “Filoloji təcrübə sahə tədqiqatında yeganə etibarlı metoddur” (4, s. 66). Leksik layın aktiv və passiv olaraq iki yerə bölünməsinə vaxtilə L.V.Şerba xüsusi qeyd edirdi (7). Aydın məsələdir ki, bu bölgü dildə danışanların söz ehtiyatına rəğmən irəli sürülmüşdü. Burada ikili prinsip əsas götürülür və dilöyrənənin söz bağajının sərhədini müəyyənləşdirməyə istiqamətlənmişdi.

5. *Rahatlıq prinsipi*. Bu prinsipin mahiyyətini heç G.Kandler də açma bilməmişdir. Məlumdur ki, sahə nəzəriyyəsinə görə hər bir söz yalnız və yalnız bir sahəyə aid edilməlidir. Sözlərdəki çoxmənalılıq kənara atılmalıdır. Çünki belədə sistemlilik nəzərə alınmamış qalır. Biz almanca “Bank” sözünü iki mənada başa düşürük. Bir mənası oturmaq deməkdirsə, o biri mənası pul institutu deməkdir. Bu cür omonimlər iki müxtəlif sahəyə aid edilməlidir. Buradan belə bir sual yaranır: köhnə ənənəvi semantika omonimiya və polisemiya problemini həll edə bilərmiz? Qeyd edək ki, “polisemiya” və “omonimiya” anlayışlarını dilçiliyə diaxron tədqiqatlar gətirmişdir. Məsələn, S.Ulmann yazır ki, polisemiya eyni bir sözün iki və ya daha çox mənaya malik olmasıdır. Omonimiya isə, həmin alimin fikrincə, iki və daha çox fərqli sözün eyni cür səslənməsidir (6, s. 159). Bu fikirləri S. Ulmann Roman filologiyası üzrə 1962-ci ildə Strasburqda keçirilən X Beynəlxalq Dilçilik Konqresində vurğulamışdı (Paris, 1965, I c., s. 55-69). Müəyyən fonem ardıcılığının bir və ya iki söz olmasını və ya müxtəlif sözlər olmasının müəyyənləşməsi etimoloji-tarixi mülahizələrlə olurdu. Bunu bugünkü leksikoqrafiya təcrübəsi də sübut edir. Digər sinxron, həm də psixoloji və bu baxımdan tətbiqi çox cəsarətli kriteriya dil şüurudur. E.Koseriu eyni funksional dil daxilində məsələnin belə həllini təklif edir: bir sistemin leksem səviyyəsində eyni signifianta müxtəlif signifiyalar aid ola bilər, yəni homofoniyadan söhbət gedər, və əksinə, bir signifiya vahidi yalnız bir signifianta uyğun gələr (2, s. 130). S. Ulmann polisemiyanı deskriptiv semantikanın universal əlamətləri (“universal features in descriptive semantics”) sayır (6, s. 75-76). V.Porsiq hansı şərtlər daxilində eyni cür səslənmələri bir sözün təmsilçiləri və hansı şərtlər daxilində müxtəlif sözlərin təmsilçiləri hesab edilə bilər? sualına belə cavab verir: “Eyni səslənmələr o zaman müxtəlif sözlər kimi götürülə bilər ki, onlar tam mənalı kimi müxtəlif dil əhatəsində gəlsin” (Die Einheit des Wortes. Ein Beitrag zur Diskussion: in: “Sprache-Schlüssel zur Welt. Festschrift für Leo Weisgerber. Düsseldorf, 1959, S-158-167”, s.159). V.Porsiq məzmun qrammatikasının (inhaltbezogene Grammatik) və struktur dilçiliyi bir-birindən fərqləndirərək yazır ki, “müxtəlif dil əhatəsi” axırıncı üçün distribusiyadırsa, danışmada paylanmadırsa, birinci üçün sahələrdəki mövqedir. Bundan çıxış edərək V. Porsiq yuxarıda adı çəkilən məqaləsində omonimliklə bağlı yazır ki, omonimlərin tam müxtəlif sahələrə aid olması

sərhədlənməsi üçün yetərlidir (s. 161). O, fikrini sübut etmək üçün alman dilində “ziehen” feilindən istifadə edir:

ziehen¹ (çəkmək) schleppen (sürümək), schieben (keçirmək), tragen (daşımaq) feillərilə bir sahədə yerləşir.

ziehen² başqa sahədə marschieren (addımlamaq), wandern (səyahətə çıxmaq) feillərilə bir yerdə dayanır.

ziehen³ başqa sahədə übersiedeln (köçmək) feililə bir sahədə durur.

ziehen⁴ başqa bir mənada “es zieht” (yel çəkir) “es ist kalt”, es regnet” və s. ifadələrlə bir sahəyə aid olur (s. 163).

Bütün bu mülahizələrdən sonra H.Gekeler yazır ki, bu fikirlər bizi çaşdırmamalıdır ki, leksik elementlərin distribusiyası, dil konteksti yalnız bu vahidlərin mənə əlaqələri əsasında mümkündür. Leksikonda mənə əlaqələrinin əsas strukturu sahəyə uyğun üzvlənmə ola bilər (2, s. 133).

Burada fikrimizi dəqiqləşdirməliyik: omofonlarda maddi cəhətdən identik, mənə baxımından fərqli dil vahidlərilə rastlaşırıq, çünki onlar müxtəlif söz sahələrində fəaliyyət göstərirlər. Bu kriteriya onu söyləməyə əsas verir ki, polisemiya metaforları nəzərə almasaq, demək olar ki, danışmada mənə kəsb edirlər, yəni kontekstual variantlar kimi çıxış edirlər.

6. *Qalıqsız bölgü prinsipi*. Bu prinsip boşluğu əsas götürür. Boşluq anlayışı dilçiliyə müqayisəli tədqiqatlardan gəlmişdir, çünki boşluq başqa dillə həm norma, həm də sistem səviyyəsində müqayisədə daha asan başa düşülür. Funksional yanaşma üçün boşluq anlayışı lazımsız görünə bilər. Amma məsələyə diqqətlə yanaşanda görürük ki, dil boşluğunun iki növü vardır: dillərarası və dildaxili müəyyənləşən boşluqlar. Dillərarası boşluq funksional yanaşmada olmadığı üçün bir qayda olaraq dildaxili boşluqdan danışılır. Aşağıda dil sistemində üç müxtəlif yerdə özünü göstərən boşluqları şərh edək. Y.Triir yazırdı ki, sahənin əsas əlaməti odur ki, o, dilin hər bir anında dünyanın bir parçasını boşluqsuz, hərtərəfli əhatə edir (5, s. 2). Düzdür, bəzi dilçilər, məsələn, V. fon Vartburq, V.Bets, K.Baldinger, E.Oksaar, V.Flaysər və başqaları sahələrə qalıqsız bölgünü qəbul etmirlər (2, s. 137). Bununla bağlı mozaik məsələsinə də aydınlıq gətirilməlidir. Y.Triir bununla bağlı yazırdı: “Sözün başqa qonşu sözlərdən sıxışdırıldığı işarə cildinin böyük mozaikasında kiçik daş kimi oturan yer onun məzmununu müəyyənləşdirir. O göstərir ki, sözü gedən şüurlu mənaların ümumi blokunda hansı hissəni ayıraraq götürür və işarə kimi onu təsvir edir” (5, s. 3). Deməli, sözlər təcrid olmuş şəkildə mövcud olmur, onların arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. Beləliklə, mozaikanın söz sahəsini əyani şəkildə bildirməsilə heç də hamı razı deyildir.

7. *Ayrılmalar problemi*. Burada iki məsələ fərqləndirilməlidir. Biri sahənin daxili sərhədlərinə, yəni hər bir sahə üzvlünün öz aralarında mənaca sərhədlənməsini əhatə edir. İkincisi isə sahənin xarici sərhədlərini, yəni bir sahənin qonşu sahələrdən fərqləndirilməsini əhatə edir. Bu problem indiyə qədər yaxşı öyrənilməyib. Y.Triir

söz sahəsi haqqında araşdırmalarında xarici sərhədlənməyə toxunur, ancaq onun konkret həlli yollarını açıb göstərmir. Burada müəyyən mənada volyuntarizm hökm sürür. O yazırdı ki, bugünkü, hamımıza xas olan dil sərvətinin hökmünün tamlığından və onun daxili düzümündən biz sahəni düzəldirik (“Aus der Machtvollkommenheit unseres heutigen, uns gemeinsamen Sprachbesitzes und seiner inhaltlichen Ordnung setzen wir das Feld ab”-Das sprachliche Feld...”, S. 441).

L.Vaysgerber də söz sahələrinin dildaxili sərhədlənməsinə cəhd göstərdi. Ancaq o da konkret bir şey əldə edə bilmədi, çünki arxileksem anlayışını nəzəri cəhətdən həll edə bilmədi. H. Şvarts da bu məsələyə toxunur, ancaq sahənin sərhədlənməsi məsələsində pessimist olduğunu vurğulayır. O yazır ki, sət sərhədlənmə mümkün deyil, çünki dildə mənə qalıqsız və qapalı əlaqədədir. Burada bir sahə o biri sahənin içinə girir və birləşmə xətlərini tam şəkildə müəyyən etmək olmur. O, toru xatırladır. Bu torda həmişə az və ya çox dərəcədə geniş və ya dar keçid zonaları vardır. Bu da sahələrin axıcı sərhədlərini daim nisbi kompleks sistemini xatırladır (2, s. 146). Bu zaman H. Şvarts sahələrin sərhədlənməsi kriteriyalarını müəyyənləşdirməyə çalışır. Ancaq onun irəli sürdüyü sərhədlənmə kriteriyaları həddən çox iradi təhlükə deməkdir. Onun “əsas söz” (Leitwörter), „anlayış mötərizələri“ (Begriffsklammern) və „yığın anlayışları“ (Raffbegriffe) arxileksem anlayışının tətbiqi istiqamətində aparılan tədqiqatlardır. H.Şvarts sahənin üzvlənməsinin tədqiqi üçün xarici sərhədləri təyin etməkdə gücsüzdür. Həmçinin E.Oksaar da söz sahələrinin hüdudlarının müəyyənlişməsi məsələsində öz skeptizmini gizlətmir. O, özünün “Semantische Studien im Sinnbereich der Schnelligkeit. Stockholm-Uppsala 1958. Stockholmscher Germanistische Forschungen, 2” əsərində s. 17-də belə yazır: “Dildən çıxış etməklə mən bu fikrəyəm ki, bu problemi qoyulduğu kimi qəti həll etmək mümkün deyildir, çünki ayrı-ayrı sahələrin bir-birindən hələ sübut olunmamış sərhədlənməsini ehtiva edir və dildə söz qrupları arasında qəti ciddi sərhəd yoxdur ki, onlar başqa sahələrdən ayrılınsın. Bütün insanlara “tam sahə” eyni şəkildə xas deyildir və sözlərin polisemantik təbiəti ayrı-ayrı sahələri bir-birilə bağlayır”. Bu yalnız subyektiv qərar ola bilər,- deyər E.Oksaar fikrini davam etdirir. Bu alimin fikrincə, tam sahənin obyektiv sərhədlənməsindən söhbət gedə bilməz. Beləliklə, tənqid bir tərəfdən söz sahəsi nəzəriyyəsinə həddən artıq şişirtməməkdən, digər tərəfdən isə həтта onun qəti yararlı olmamasından gedir. E. Oksaar daha sonra əlavə edir ki, sahə anlayışı təcili olaraq dil gerçəkliyinə uyğunlaşdırılmalıdır. Odur ki, irəlidə biz bu fikirləri bir daha saf-çürük etmək istərdik. Məsələn, V. fon Vartburq yazırdı ki, Y.Triir öz nəzəriyyəsilə uzaqlara gedir. Y.Triirin sahə anlayışı mütləq mənada qəbul edilə bilməz (2, s. 150). Daha kəskin şəkildə F.Dornzayf 1938-ci ildə çap etdirdiyi “Das Problem des Bedeutungswandels. ZDPh 63, S. 119-138” məqaləsində yazırdı: “Sırf texniki baxımdan “Sachgruppen”, “Begriffsbereich” bölgüsünü, kor-koranə şəkildə

leksikondan götürülmüş parçaları meta-əşya qruplarına, “sahələrə” bölmə kimi qəbul etmək olar. Onları təzədən asanlıqla yerə çırpmaq olar” (s.126). Daha sonra F. Dornzayf yazır ki, Y.Triirin sahələri məntiqi cəhətdən tapılmış əşya qruplarıdır (s. 131). H.Gekeler isə F.Dornzayfın mövqeyinə fikrini belə ifadə edir ki, o yolverilməz şəkildə “şeyləri” və “anlayışları” “əşya qrupları” və “anlayış sahələri” ilə qarışdırır, dilxarici reallıqla “dil mənası” kateqoriyalarını fərqləndirmədiyinə görə dilin fəaliyyət göstərməsinin əsas əlaqələrini qarışdırır (2, s. 152). F.Dornzayf Y.Triirin bölgü prinsipini aşağıdakı arqumentlərlə rədd edir: “Bir əşya sahəsinin sinonimiyası onun bölgüsü demək deyildir. Bu, dilin izafi dəyərləndirilməsidir. Dilin sözləri dünya reallığına nisbətə yalnız bir işarə sistemidir, yəni adi siqnallaşdırma vasitəsidir, özü də sonu olmayan və tükənməyən vasitədir. Dünyanın və həyatın reallığı daha çox sözlər vasitəsilə həmişə başqa bir yerdə müstəqil ifadə olunur. Sözlər bütöv kimi üzvlənmiş və bir-birindən asılı deyildir” (1, S. 127). “Sahə”nin əksər hallarda struktur forma kimi qeyri-münasib və məhsuldar olmadığını, həm də termin kimi çox geniş anlamda işləndiyini deyən V.Bets bunun əvəzinə “anlam sahəsi” (Sinnbezirk) terminini irəli sürür. Bəzi mütəxəssislər belə fikir irəli sürürlər ki, “sahə” ifadəsilə bağlı dartsımalara son qoyub sahənin tədqiqini genişləndirmək lazımdır. Əlbəttə, dilin strukturu dil sistemlə üst-üstə düşür. „Sahə nəzəriyyəsi,- deyə Köldən olan Q.E.Mayer öz dissertasiyasında yazır ki, sahə nəzəriyyəsi dil faktlarına uyğun gəlmir, ona görə də onu səhv hesab etmək lazım gəlir” (2, s. 154).

Yuxarıda adını çəkdiyimiz E.Oksaar yazır ki, sahə anlayışı təcili olaraq dil gerçəkliyinə uyğunlaşdırılmalıdır. Çox böyük həcmli əsərində bu müəllif 509-cu səhifədə belə yazır: “Hazırkı tədqiqat qəti şəkildə göstərdi ki, söz sahəsi nəzəriyyəsi dil üçün ümumilikdə yararlı deyildir. Biz empirik yolla sübut etdik ki, məna sferaları necə bir-birilə üst-üstə düşür və sözün mənası üçün qonşu sahələr deyil, əksinə, hər şeydən öncə linqvistik kontekst və məqam konteksti həlledicidir. Həmçinin məlum oldu ki, yalnız sinxron tədqiqat metodu deyil, həm də tarixi tədqiqat sahə üzvlərinin dəyişikliyə uğraması kimi götürülməsi mümkün deyildir” (sitat götürülmüşdür: 2, s. 155). Bu xanım öz əsərində yalnız sinonimləri öyrənmiş, antonimləri tamamilə kənara qoyur və həm də dildə qarşılaşmalar prinsipilə işləmir. H.Gekeler bu xanımın tədqiqat metodunu tənqid edərək yazır ki, struktur metodlardan istifadə etmir, dildə strukturla arxitektur arasında fərqi nəzərə almır (2, s. 156). Onomosiologiya ilə məşğul olan germanistlərdən U.Riken, V.Bahner və başqaları Y.Triirin nəzəriyyəsini gerçəklikdən uzaq bir şey kimi dəyərləndirirlər. Məlumdur ki, Y.Triir öz araşdırmalarında diaxronik leksikanı əsas götürüb. Bununla bağlı diskusiyalarda iki məsələ xüsusi qabardılır:

1. Sahə nəzəriyyəsi əsasən abstrakt leksikonu əhatə edirmi?
2. Praktiki tədqiqatlar xüsusilə dilin qədim dövrlərini əhatə edirmi?

Birinci məsələ ilə bağlı onu demək olar ki, bir sıra dilçi iddia edir ki, leksikonun abstrakt sahələri sahə nəzəriyyəsində aparıcı istiqamətdir, hərçənd ki, bu

fikir ətraflı şəkildə əsaslandırılmır. Ancaq yüksək abstrakt yanaşmada aqillik, anlama, gözəllik və s. sahələr xüsusi qeyd olunur. Odur ki, yüksək əqli sahədə leksikonun sahə üzrə tədqiqini mümkün hesab edirlər. Bəziləri isə belə hesab edirlər ki, Y.Triirin tədqiqat üsulu hər şeydən öncə yüksək intellektual anlayışların strukturunu əhatə etməyə imkan verir. S.Ulmann da bu mövqeyi müdafiə edir. H.Gekeler yazır ki, o, şəxsən söz nəzəriyyəsinin tətbiqi üçün lüğət tərkibində xüsusi zona ilə məhdudlaşmağa əsas yoxdur. Düzdür, o əlavə edir ki, sahə nəzəriyyəsi ilk öncə sadə leksik strukturlara tətbiq edilsin, yalnız bundan sonra yüksək abstraksiyalara doğru hərəkət etmək olar: məsələn, /alt-/jung/-neu/ və s. (gocacavan-yeni) (2, s. 162). Sahə nəzəriyyəsinin əleyhidarlarından biri V.Bets fikrini belə əsaslandırır: indiyəqədərki sahə təsvirləri əsasən abstraksiyalara, bədii cəhətdən zəif dövrün ayrı-ayrı məntnlərinə, bir müəllifin və ya müəlliflər qrupunun əsərlərinə söykənir - heç vaxt canlı işlənən dilin canlı nümunələrinə söykənmir” (W. Betz. Zur Überprüfung des Feldbegriffs. KZ 71, 1954, S.159-198). Y.Triirə irad tutanlar bu fikri əsas götürürlər ki, o, öz tədqiqlərini müasir alman dili materialı əsasında aparmayıb. Onun əldə elədiyi nəticələr ümumi nəzəri qənaətə gəlməyə imkan vermir.

H.Gekeler bir çox müəlliflərlə hesablaşmayaraq yazır ki, niyə orta əsrlər alman dili materialından çıxış edib bir nəzəriyyə işləyib hazırlamaq olmaz. Bu alim hesab edir ki, Y.Triirin nəzəriyyəsinə qəbul etməyənlər mətn səviyyəsilə dil sistemi səviyyəsinə qarışdırırlar. Bəziləri isə güman edirlər ki, Y.Triirdə nəzəriyyə ilə praktika eyni yolu getmir. Həmin iradı onun şagirdlərinə qarşı irəli sürürlər. Lakin nə bu arqumentlər, nə də Y.Triirin orta dövr alman dilini tədqiq edərək irəli sürdüyü nəzəriyyənin əhəmiyyətini azalda bilməz. Beləliklə, biz bu xülasədən belə nəticə çıxarıyıq ki, sahə nəzəriyyəsi əleyhinə irəli sürülən arqumentlər onun əhəmiyyətini azaltmır. Bu nəzəriyyənin əhəmiyyətini aydın başa düşmək üçün xüsusi metodun işlənilməsinə və təsvir texnikasının inkişafına ehtiyac vardır (2, s. 167).

Y.Triirin sahə anlayışından sonra xeyli miqdarda sahə ilə bağlı fikirlər və mülahizələr yarandı. Məlum olduğu kimi, Ş.Balli “champ associatif” ideyasını F. de Sössürün “rapports associatifs” və “series associatives” terminlərinə uyğun işlətməmişdir (2, s. 86-100). Ş. Balli bunu məşhur /boeuf/ misalı ilə izah etməyə çalışmışdır. “/Boeuf/ Le mot boeuf fait penser: 1) a vache, taureau, veau, cornes, ruminer, beugler etc., 2) a labour, charrue, joug etc., viande, abattoir, boucherie etc., enfin 3) il peut degager, et degageen franc,ais des idees de force, d, endurance, de travail patient, mais aussi de lenteur, de lourdeur, de passivite” (2, s. 168). Ş. Ballinin burada bir sahədə assosiasiyaları bir yerdə təqdim etmək istəyi həqiqətdə müxtəlif semantik əlaqələri əks etdirir. Əslində onlar təmiz dildən kənara çıxır və sadəcə olaraq şeylərlə bağlıdır. Ş. Ballinin “champ associatif”i struktur semantika baxımından aşağıdakı 3 məsələni əhatə etməlidir:

1. Assosiasiyalar sonsuzdur.

2. Assosiasiyalar fərdir.

Hər iki iradı Ş.Balli özü etiraf edir, ancaq onlar struktur semantikanın hesab etdiyi kimi qiymətləndirilmir. Assosiasiyaların sonsuz və fərdi təbiətə malik olması onu deməyə əsas verir ki, onlar nə qabaqcadan deyilə, nə də sistemləşə bilər. Bu assosiasiyalar dilin texnikasına deyil, ədəbi texnikaya aiddir.

3. Assosiasiyalar mütləq mənada dilə bağlı deyil, onlar şeylərlə şərtlənə bilər. Bunları E. Koseriu şərh edərək çox vacib bir qarışdırmanı aşkar edərək yazır: “Toute chose peut être accoci`ee avec n`importe quelle autre qui se trouve constamment” (Daim rast gəlinən bir şey başqa şeylə əlaqələndirilə bilər) (2, s. 169). Ş.Balli oppozitiv əlaqələrdə olmayan dillə, yəni sözlərlə dilxarici reallıq, şeylər arasında mühüm qarışıqlığa və fərqlənməməyə yol verir. Bu üç irad onu göstərir ki, Ş.Ballinin “champ associatif”(assosiativ sahə) nəzəriyyəsi qarşılaşma prinsipinə söykənmir. E.Koseriu yuxarıda adı çəkilən əsərində yazır ki, funksional-struktur semantika üçün əsaslanma assosiasiya münasibətlərindən əl çəkməlidir. Ancaq onlar mətn təhlilində möhkəm yer tuta bilərlər (3, s. 148). Elə bunun nəticəsidir ki, bəzən qarşılaşma kimi götürülən misallar sahə anlayışının açılmasına kömək etmir. Məsələn, artiste/ bourgeois qarşılaşması dil xarakterli olmayıb, sosial təbiətlidir. E. Koseriu bu cür qarşılaşmaların daha çox danışığın məqam və temalarına aid olduğunu xüsusi vurğulayaraq yazır ki, onlar şeylərə münasibəti bildirir, dilə aidliyi yoxdur. Buradan da belə qənaətə gəlmək olar ki, Motorenin sahə anlayışı leksemlərin mənə tərəfini əhatə etmir. Məhz buna görə də E.Koseriu struktur dilçiliyin məram və məqsədinə uyğun deyil, o, assosiativ konfigurasiyanı əks etdirir (2, s. 172). Çex romanisti O.Dukaçek linqvistik sahədən (champ s linguistiques) danışarkən sözün “champs linguistique de mots” (sözlərin linqvistik sahələri) və “champs linguistique d`idees” (lingvistik fikir sahəsi) kimi sahələrini fərqləndirir (2, s. 174).

O.Dukaçekin sahə anlayışını nəzəri və praktik cəhətdən tənqid etmək olar. Ətraflı tənqid onun bu sahə ilə bağlı bütün əsərlərini araşdırdıqdan sonra mümkündür. Burada isə bəzi məsələlərə toxunmaq istərdik. İlk öncə qeyd edək ki, müasir semantika baxımından yüzlərlə funksional vahidi ehtiva edən sistemin strukturlaşması metodiki cəhətdən qeyri-mümkündür. Əslində bunu O.Dukaçek özü də etiraf edir. Biz E. Koseriunun mülahizələrinə tərəfdar çıxırıq.

Texniki baxımdan O.Dukaçek öz sahəsinə aid etdiyi sözlərin yarısını əhatə edə bilməyib. Faktiki olaraq O.Dukaçek “champ conceptel”i elə şərh edir ki, ona yalnız sinonimləri və bəzi müxtəlif sözləri aid edir.

Heç antonimləri əhatə etmir. Onun bellot və joliet misallarını sahənin mərkəzinə çəkməsi qəbul edilə bilməz, çünki müəllifin “le reste du champ”ə daxil etdiyi çox şeyin gözəllik sahəsinə daxil yoxdur. Əksər hallarda o, misalları istisnasız olaraq lüğətlərdən götürüb. Deməli, bu cür sahə kimi şərh olunan məsələlər məzmunla bağlı söz sahəsi nəzəriyyəsinə uyğun gəlmir.

Beləliklə, sahə anlayışı yalnız dilxarici reallıqla deyil, bilavasitə dilin daxili semantik münasibətləri kontekstində nəzərdən keçirildiyi halda məhsuldar nəticələr verə bilər.

Leksik-semantik sahə nəzəriyyəsi struktur semantikanın digər yanaşmaları ilə qarşılıqlı əlaqədə tətbiq edildikdə elmi əhəmiyyət qazanır və onun empirik materiala əsaslanan dəqiq metodlarla zənginləşdirilməsi bu nəzəriyyənin dilçilikdə funksional rolunun qorunmasına və inkişafına imkan yaradır.

XÜLASƏ

Məqalədə leksik-semantik sahə nəzəriyyəsinin əsas müddəaları və bu nəzəriyyəyə yönəlmiş elmi tənqidlər təhlil olunur. Müəyyən olunur ki, sahə nəzəriyyəsi dilin məna sisteminin strukturlaşdırılmasında mühüm metodoloji rol oynasa da, onun qapalı və universallıq iddiası daşıyan model kimi qəbul edilməsi mümkün deyildir. Polisemiyanın, omonimiyanın və sahə sərhədlərinin izahında ortaya çıxan çətinliklər bu yanaşmanın əsas məhdudiyyətlərini təşkil edir. Nəticə etibarilə, sahə anlayışının struktur-funksional semantikanın digər yanaşmaları ilə əlaqədə, dilin daxili semantik münasibətləri əsasında tətbiqi daha məhsuldar hesab olunur.

РЕЗЮМЕ

Исследование посвящено анализу основных положений лексико-семантической теории поля и критических подходов к данной концепции. Установлено, что теория поля играет важную методологическую роль в структурировании семантической системы языка, однако не может рассматриваться как замкнутая и универсальная модель. Трудности в объяснении полисемии, омонимии и границ семантических полей выявляют основные ограничения данного подхода. Сделан вывод о том, что продуктивное применение теории поля возможно в рамках взаимодействия с другими направлениями структурно-функциональной семантики и при опоре на внутренние семантические отношения языка.

KHURAMAN ASGAROVA SALIM

**A CRITICAL EXAMINATION OF LEXICAL-SEMANTIC
FIELD THEORY AND ITS DISSEMINATION
SUMMARY**

In this article analyzes the main principles of lexical-semantic field theory and the critical approaches to this concept. It is shown that field theory plays an important methodological role in structuring the semantic system of language; however, it cannot be regarded as a closed or universal model. Difficulties in explaining polysemy, homonymy, and the boundaries of semantic fields reveal the main limitations of this approach. The study concludes that the productive application of field theory is possible only in interaction with other approaches in structural-functional semantics and on the basis of internal semantic relations within language.

İstifadə olunan ədəbiyyat siyahısı

1. Dornseiff F. Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen. Fünfte Auflage mit alphabetischem Generalregister. Berlin, 1959, 179 S. (5)

2. Humboldt W. von. Über die Verschiedenheit des Menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts. Stuttgart, 1998, 546 S.

3. Koseriu E. Ümumi dilçiliyə giriş. Almandan tərcüməsi, “Ön söz” və “Qeydlər” prof. F. Veysəllindir. Bakı, “Mütərcim”, 2006, 248 s. (6)

4. Schwarz H. and Gipper H. Bibliographisches Handbuch zur Sprachinhaltforschung. Einleitung. In Lieferung 7, 1966. S. 13-113. (5)

5. Trier J. Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Die Geschichte eines sprachlichen Feldes, I: Von den Anfängen bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts. Heidelberg, 1931, 178 S.

6. Ullmann S. Semantic universals. In: J.H. Greenberg (ed.). Universals of Language. Cambridge, Mass., 1963, pp. 172-187.

7. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград, 1974, 425 стр

Rəyçi: fil.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli